

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 17 • sayı / issue: 2 • kiř / winter 2017

ARAŐTIRMA

Mu'tezile Ekolünün İhbât ve Tekfîr Görüşlerine Eleřtirel Bir Yaklaşım

Mehmet Emin Günel

Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu

Okutman

gun_el@hotmail.com

Geliř Tarihi: 07.09.2017 • Yayına Kabul Tarihi: 16.11.2017

Öz

Mu'tezile ekolü, kelâmî problemlerin sistematik bir yöntemle tasnif edilmesinde ve inanç esaslarının mantık zemininde tutarlı bir üslupla savunulmasında lokomotif görevi görmüştür. Mu'tezile ekolünün sevâp-cezâ konusundaki inançlarına göre, kişi âhirette ya cezâ görecek ya da mükâfat görecektir. Her iki durumun bir kişide birleşmesini imkânsız görmeleri sebebiyle, ihbât ve tekfîr olarak isimlendirdikleri teoriyle konuyu savunma yoluna gitmişlerdir. Buradaki anlamıyla ihbât, fazla olan günâhların elde edilen sevâpları boşa çıkarması, tekfîr ise, fazla olan sevâpların işlenen günâhları kapatıp silmesidir. Şâyet Mu'tezile ekolü, bu nazariyeyi savunmamış olsaydı, mükâfatı verilmeyen sevâplar ve cezâsı verilmeyen günâhlar problemiyle karşı karşıya kalacaktı. Allah'ın va'dinin kesin olarak gerçekteleceğini iddia eden Mu'tezilî bilgilerin bu durumu kabul etmeleri, savundukları nazariye açasından çelişkili bir durum oluşturacaktır. Bu çalışmada, Mu'tezile ekolünün, kelâmî anlayışlarına göre tarif ettikleri "ihbât ve tekfîr" görüşleri, bu fikre sahip olmalarının gerekçeleri ve görüşlerini savunurken dayandıkları deliller değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Mu'tezile, İhbât, Tekfîr, Sevâp, Cezâ.

A Critical Approach to Ehat and Takfeer Opinions of the Mutazila

The Mu'tazila school has served as a locomotive role for classifying theological problems in a systematic way and advocating faith based on a consistent style of reasoning. According to the beliefs of the Mutazila school of reward and punishment, the person will see either punishment or reward in the Hereafter. Since both situations seem impossible to unite on one person, they have gone to defend their position by taking refuge in the theory they called Ehat and Takfeer. In this sense, Ehat is the disappearance of good deeds because of the excess of sins; whereas takfeer is the deletion of the sins because of the excess of good deeds. If the school of Mu'tazila did not defend this theory, he would face the problem of unrewarded good deeds and unpunished bad deeds. The acceptance of Mutazila scholars who claim that Allah's promise will definitely take place will be a contradiction in the theory of their defense. This study deals with the views of ehat and takfeer that the Mutazila school described according to its theological understandings, the justifications for their possession of this theory and the evidence they stand for when they defend their views.

Keywords: Mu'tazila, Ehat, Takfeer, Reward, Punishment.

Atıf

Günel, Mehmet Emin, "Mu'tezile Ekolünün İhbât ve Tekfîr Görüşlerine Eleřtirel Bir Yaklaşım", *Marife*, 17/2 (2017): 271-285.

1. Giriş

İhbât kavramı, yaşanan siyasi olaylar neticesinde, Haricî'lerin benimsedikleri aşırı tutumlar sebebiyle gündeme gelmiştir.¹ Onlar, bir günah işledikten sonra tövbe etmeden ölen kimsenin kâfir olduğunu ve bütün amellerinin boşa gideceğini, netice olarak da cehennemde ebedî kalacağını söylemektedirler.² Bu konuda Haricileri takip eden Mu'tezile ise, kebîre sahibini kâfir kabul eden Haricilerin bu görüşünü kabul etmemekle birlikte, tövbe edilmemiş bir kebîre sebebiyle kulları aleyhine işleyen etkin bir ihbât düşüncesini benimsemektedir. Mu'tezile'nin, kelâmî kabullerine göre şekillendirdikleri ihbât ve tekfir anlayışlarına geçmeden önce, kavramların sözlük ve terim anlamlarını açıklamak faydalı olacaktır.

İhbât ve tekfir, işlenen günahlar sebebiyle yapılan iyi amellerin, yapılan güzel davranışlar sebebiyle de bazı günahların silinmesi anlamında iki Kur'ân terimidir. İhbat, sözlükte "boşa gitmek, değerini kaybetmek" anlamına gelen habt kökünden türemiş olup "boşa çıkarmak, silip yok etmek" anlamlarına gelir.³ Kelimenin asıl anlamı, devenin yediği zehirli otlar sebebiyle karnının şişmesi ve bundan dolayı semiz gibi görünmesidir. Bu anlamından hareketle "حبط" kelimesinin mecâzî anlamı, iyi işler yaptığını zanneden kimselerin yaptıkları bu işlerin Allah katında değersiz olup boşa gitmesidir.⁴ Terim olarak, bazı davranışların, iyi amellerin sevâbını yok etmesini ifade eder. Ünlü dilci Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108), değerini kaybeden amelleri üç gruba ayırır. Birincisi, îmandan yoksun kimselerin işledikleri ameller; ikincisi, dünyevî menfaat sağlama amacı taşıdığından, Allah rızâsına yönelik olmayan uhrevî ameller; üçüncüsü de, sâlih amel niteliği taşımakla birlikte beraberinde kötü ameller işlenmek sûretiyle kıymeti düşen fiillerdir. Bazı âyetlerde "terazilerin hafif gelmesi"⁵ ifadesiyle anlatılan da budur.⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de ihbât kelimesi geçmemesine rağmen, bu mastarın türediği "حبط" fiilinin farklı kalıpları mevcuttur. Bu kelimenin kullanıldığı pasajlarda, bazı inanç ve davranışların iyi amelleri boşa çıkaracağına dikkat çekilmiştir.⁷ Bu âyetlerde belirtildiğine göre, Allah'ın âyetlerine ve âhiret gününe inanmayanlar,⁸ Allah'ın hükümlerini inkâra kalkışanlar,⁹ müşrikler,¹⁰ münâfıklar,¹¹ dünya hayatını,

¹ Eş'arî, Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *(Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn, I-II, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebet'ü Nehdati'l-Mısıryye, Kahire 1950, I, 189.*

² Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâtii'l-Edilleti fi Usûli'l-İ'tikad, thk. Muhammed Y. Musa, Ali Abdulmunîm, Mektebetü Hancî, Mısır 1369/1950, s. 385.*

³ İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab, thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasebullah, Haşim Muhammed eş-Şazeli, Dâru'l-Maarif, Kahire ty. II, 756.*

⁴ Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud, *Esâsu'l Belâğ, thk. Muhammed Basil, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998, I, 165.*

⁵ Bk.Araf, 7/8-9

⁶ İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin Ragıp, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an, thk. Muhammed Seyyid Kiyani, Matbaatü'l-Halebi, Kahire 1961, s. 216.*

⁷ Mâide, 5/ 5.

⁸ A'râf, 7/ 147.

⁹ Kehf, 18/ 105.

¹⁰ En'âm, 6/ 88.

âhîret hayatına tercih edenler,¹² peygamberleri ve insanlar arasında adâletle hükmetmek isteyenleri katledenler,¹³ Allah'ın sınırlarını belirlediği doğru yoldan yüz çeviren ve insanların da bu yola girmesine engel olanlarla,¹⁴ Hz. Peygamber'in temsil ettiği nübüvvet makamına saygısızlıkta bulunanların amelleri boşa gidecektir.¹⁵ II. yüzyıldan itibaren kelâm âlimleri, ihbât meselesini va'd-vaîd, sevâp-cezâ bağlamında ve tekfîr kavramıyla birlikte tartışmışlardır.¹⁶

“Örtmek” anlamındaki kefir kökünden gelen tekfîr kelimesi, sözlük mânâsı itibariyle, yıldızları örten güneş veya güneşi örten bulut, kılıcı örten elbise, eşyayı gizleyen kap, tohumu toprağın altına gömen çiftçi gibi, örtme, kaplama anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁷ Tekfîr kelimesi terim olarak ise, birini küfürle itham etmek veya bir davranışın başka bir davranışın sonuçlarını ortadan kaldırması anlamındadır.¹⁸ Kur'an'da da iyi işler sebebiyle günâhların örtülmesi anlamında kullanılmaktadır. Birçok âyette, yanlış işlerinden sonra Allah'ın razı olacağı işleri yapan kimselerin, önceden yaptıkları kötülüklerinin üstünün örtülmesine işaret edilmektedir.¹⁹ Kelâm ilminde, sonradan gerçekleştirilen bir itâat vasıtasıyla geçmiş günâhların örtülmesi ve cezâlarının düşmesi anlamındadır.²⁰ Bazı kötü davranışların, iyi amellerin sevâbını boşa götürmesi anlamında kullanılan ihbâtla birlikte incelenmiştir. İhbât ve tekfîr konularında tartışmalar daha çok ihbât üzerinde yoğunlaşmaktadır.²¹

Mu'tezile, günâh ve sevâp konusunda ihbât ve tekfîri kabul etmek zorunda kalmıştır.²² Bunun en önemli sebebi, usulleri gereği bir mükellefte, aynı zamanda cezâ ve sevâp hallerinin bulunamayacağı inancıdır. Kebire sebebiyle birçok sâlih amelin boşa gideceğini savunmaktadırlar.²³ Az olan sevâp veya cezânın, çok olan sevâp veya cezâ ile düşmesi kuralı, Mu'tezilî bilginlerin konu hakkındaki kabullerine uygun olarak geliştirdikleri ve savundukları bir kuramdır. Mu'tezile ekolünün görüşlerini sistematik bir yöntemle telif eden Kâdî Abdülcebâr'a göre de sevâp ve cezâ konusunda, ihbât ve tekfîr inancı olmak zorundadır.²⁴ Özellikle, Mu'tezile ekolünün en önemli simalarından kabul edilen Ebû Ali el-Cübbâi (ö.303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâi (ö.321/933), “ihbat ve tekfîr” anlayışını

→

¹¹ Ahzâb, 33/ 18-19.

¹² Hûd, 11/16.

¹³ Âl-i İmrân, 3/21, 22.

¹⁴ Bakara, 2/ 217.

¹⁵ Hucurât, 49/ 2.

¹⁶ Alevî, Yahyâ b. Hamza, *Kit'abü't-Temhid fî Şerh-i Meâlimi'l-Adli ve't-Tevhîd*, thk. Hişâm Hanefî Seyyit, Mektebetü's-Segâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2008, s. 483; Yavuz, Yusuf Şevki, *İhbât*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2000, XXI, 529-530.

¹⁷ Bk. İsfehani, *Müfredât*, s. 436.

¹⁸ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğ*, II, 140.

¹⁹ Âl-i İmrân, 3/195.

²⁰ Maturîdî, Ebû Mansur Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd* thk. Fethullah Huleyf, Dâru'l-Câmiâti'l-Misriyye, İskenderiye ty. s. 368,373.

²¹ Alevî, *Kit'abü't-Temhid*, s.484; Bâkîllânî, *et-Temhid*, s. 402.

²² İcî, Adudiddin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut ty. s. 379.

²³ Subhî, Ahmet Mahmut, *fî İlmi'l-Kelâm: el-Mu'tezile*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyyeti, Beyrut 1985, s. 158.

²⁴ Kâdî, *el-Usûlu'l-Hamse*, thk. Faysal Bedir Avn, Meclisü'n-Neşri'l-İlmî, Kuveyt 1998.s. 623-632.

savunmaktadırlar. Kâdî, Mu'tezile ekolünün benimsediği bu görüşe, mezhep içinden Abbad b. Süleyman es-Saymerî'nin (ö.250/864),²⁵ mezhep dışından ise Mürcie'nin²⁶ muhalefet ettiklerini söylemektedir.²⁷ Sevap ve cezada ihbat ve tekfirin gerçekleşeceğini kabul eden Ebû Alî ve Ebû Hâşim, konunun detaylarında ihtilaf etmektedirler.²⁸ Konu ile ilgili en önemli ihtilaf başlığı, birbirini etkileyen sevap ve cezanın aynı miktarda olmasının gerekliliği anlamına gelen "muvâzene" sorunudur. Ebû Alî, sevap ve ceza arasında bir dengenin olmasını gerekli görmezken, Ebû Hâşim bunu gerekli görmektedir.²⁹ Örneğin, kul yirmi birimlik bir ceza hak edip beraberinde de on birimlik bir sevap hak ettiğinde, Ebû Alî, kulun sevabının az olması sebebiyle, sevabı dikkate alınmadan, kulun yirmi birimlik bir ceza görmesi gerektiğini söylemektedir. Oysa Ebû Hâşim, kula bu şekilde muamele edilmesinin Allah açısından güzel olmayacağı gerekçesiyle, kulun yapmış olduğu on birimlik sevap dikkate alınarak, ona ancak on birimlik bir cezanın verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Kâdî da, Allah açısından muvâzenenin gözetilmesinin gerekliliğini savunarak, bu kabul sayesinde "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür." ³⁰ âyetlerinde ifade edilen hakikatlerin gerçekleşeceğini söyler.³¹

İhbât ve tekfir konusunda, Mu'tezile ile diğer mezhepler arasında ihtilaf bulunmaktadır.³² Mu'tezile ekolü, sahip olduğu bu görüşe yapılmış ve yapılması muhtemel itirâzlara, ihbât ve tekfirin delillerini izah ederek cevap vermektedir.³³ Genel olarak Mu'tezilî âlimler, kendi görüşlerine yönelik zihne gelebilecek muhtemel itirazlardan kaçmak yerine, bu itirazları, bir muhalif gibi dile getirerek

²⁵ "Ebû Sehl Abbâd b. Süleymân (Selmân) es-Saymerî (ö. 250/864).Basra Mu'tezilesi'nin önde gelen kelâmcılarından.Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Nisbesinden anlaşılacağı üzere Saymeralıdır. Saymera, biri Basra'da Ma'kıl nehri civarında, diğeri de Hûzistan ile Diyârıcebel arasında bulunan iki şehrin adıdır. İbnü'n-Nedîm'in "el-Basrî" kaydına dayanarak Abbâd'ın Basra Saymerası'ndan olduğunu söylemek mümkündür. Ancak onun Hûzistan Saymerası'ndan olduğu da ileri sürülmektedir.Abbâd, Hişâm b. Amr el-Fuvatî'nin talebesi oldu ve onun düşüncelerini benimseyerek Ebû'l-Hüzeyl'den beri devam eden diğer Basra Mu'tezilesi'nin ana temayüllerine karşı çıktı. Bu sebeple Ebû Ali el-Cübbâî ile oğlu Ebû Hâşim ve Kadî Abdülcebbar gibi Mu'tezile âlimleri tarafından tenkitlere mâruz kaldı. Ebû Hâşim'in Abbâd b. Süleyman'ı tenkit etmek için müstakil bir eser yazdığı bilinmektedir. Abbâd'ın İbn Küllâb el-Basrî ile münazaralar yaptığı ve onu düşüncelerinden dolayı Hıristiyanlık'la suçladığı rivayet edilmektedir.Abbâd b. Süleyman'ın fikirlerini benimseyenlere Abbâdiyye denildiği Eş'arî tarafından kaydedilmekte ise de daha sonraki eserler Abbâdiyye'den bahsetmemiştir." (bk. Öz, Mustafa, "Abbad b. Süleyman es-Saymerî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1981, 13.)

²⁶ Mu'tezile'nin, kebir sahibi kulları ebedî cehennemlikler durumuna düşüren ihbât fikirlerinin tersi bir görüşü benimseyen Mürcie, İmanın büyük günahlardan daha değerli olması sebebiyle, bu günahların neticesi olan azaba mânî olacağını iddia etmektedir.(bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, I, 213.)

²⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, nsr. Abdülkerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1996, s. 625.

²⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 628.

²⁹ Alevî, *Kit'abü't-Temhid*, s.487.

³⁰ Zilzâl,99/7-8.

³¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 629.

³² Osman, Abdülkerim, *Nazariyyetu't-Teklif: Ârâi'l-Kâdî Abdülcebbari'l-Kelâmiyye*, Beyrut: Muessesetu'r- Risâle ty. s. 506.

³³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 625;Kâdî, *el-Mecmû'u'l-Muhîr bi't-Teklif fi'l-Akâid*, thk.Yân Pitirs, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1999. s. 386.

bunlara cevaplar vermektedirler. Bu yöntemleri, aklen ve naklen sağlam bir yolu benimsedikleri ve hakikati arama gayretiyle hareket ettikleri iddialarına uygun düşmektedir. Mu'tezilî bilginler, ekollerinin önem verdiği bu meseleyi, nas ve mantık açısından delillendirmeye gayret göstermektedirler.

2. Mu'tezile'nin İhbât ve Tekfir Görüşlerinin Delilleri

Mu'tezile'ye göre, sevaplarla cezalar arasında ihbât ve tekfirin olmasının en önemli delillerinden biri, konuya işaret eden âyet metinleridir. Delil olarak kullandıkları bazı âyetler şunlardır:

“Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kılın. Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder. İşte bu, öğüt almak isteyenler için bir hatırlatmadır.”³⁴

“Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını insanlara gösteriş yapmak için harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa gidermeyin. O kimsenin misali, üzerinde toprak bulunan düzgün ve yalçın bir kayadır; kayanın üzerine şiddetli bir yağmur yağmış, onu çıplak halde bırakmıştır. Bu gibilerin kazandıkları hiçbir şeyden istifadeleri olmaz ve Allah, inkârcı topluluğa hidayet vermez.”³⁵

“Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinden fazla çıkarmayın, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmanın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider.”³⁶

“Sana ve senden öncekilere şöyle vahyedildi: Eğer Allah'a ortak koşarsan bilmiş ol ki yaptıkların boşa gidecek ve mutlaka hüsrana uğrayanlardan olacaksın.”³⁷

Zikrettiğimiz bu âyetler, Mu'tezile'nin delil olarak müracaat ettiği ve gerçekleşeceğini iddia ettikleri farklı yapıdaki ihbât ve tekfir kavramlarını içeren âyet gruplarından birer örnektir.³⁸ İhbât ve tekfirden bahseden bu âyetlere işaret eden Mu'tezilî bilginlere göre, kebîre sahibi tövbe etmeden ölürse, hak ettiği sevâplar denizin köpüğü kadar da olsa, netice değişmeyecek ve bu kimse hiç bir sevâbın karşılığını görmeden hak ettiği cezasını çekecektir.³⁹ Bu iddialarıyla, kulun aleyhinde olan etkin bir ihbât görüşünü kabul etmektedirler. Onlar, sevâp ve ceza arasında tekfirin olacağını da inkar etmezler. Fakat hak edilmiş sevâplar sebebiyle silinecek olan günahların, küçük günahlar olmasını gerekli görürler. Küçük günahların bağışlanması için tövbeyi gerekli görmedikleri gibi, bu günahlar sebebiyle kulun azâp görmeyeceğini iddia etmektedirler.⁴⁰ Kabul ettikleri tekfir

³⁴ Hud, 11/114.

³⁵ Bakara, 2/264.

³⁶ Hucurât, 49/2.

³⁷ Zümer, 39/65.

³⁸ Alevî, *Kit'abü't-Temhid*, s,485.

³⁹ Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud, *el-Keşşâf an Hakâiki Çavâmidu't-Tenzil*, Dâru'l-Kütübü'l-Arabiyye, Beyrut 1407h. V, 529.

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 536.

anlayışı, zaten bağışlanmasının gerekliliğini savundukları küçük günahlarla sınırlıdır.

Kulun hak ettiği sevâp ve cezânın, aynı anda verilmesinin mümkün olmayacağını savunan Mu'tezile ekolü, âyetlerden elde ettikleri delillerin yanında, bazı aklî öncüllerle de hareket etmektedir. Onlara göre, sevâp, kula yüceltme yoluyla, cezâ ise, küçük düşürme yoluyla verilir. Birbirine zıt olan bu iki durumun bir kulda aynı zamanda olması muhaldir. Çünkü aynı vakitte hem sevâp hem de cezâ hak eden kulda şu üç durum gerçekleşmektedir:

O kulu, öven de yeren de Allah'tır.

Övülen de yerilen de aynı kişidir.

Övme ve yergi aynı zamanda gerçekleşmiştir.

Bir kulda bu hallerin gerçekleşme ihtimalinin hak edilmeyi imkânsız kılacağı gerekçesi, onları ihbat ve tekfir anlayışını kabule sevk etmiştir.⁴¹

Bir diğer açıdan Mu'tezile ekolü, kulların ya cennete ya da cehenneme gideceği görüşündedir. Sünnî kelâm ekollerinin kabul ettiği, cehenneme girip günâhları kadar cezâ çektikten sonra oradan çıkma inancını kabul etmemeleri sebebiyle,⁴² günâhları olan cennetlik bir kimse veya sevâpları olan cehennemlik bir kimse hakkında yaşadıkları çelişkili durumdan kurtulmak için ihbât ve tekfir anlayışına sığınmak zorunda kalmışlardır.⁴³

Mu'tezile'ye göre, sevâp ve cezânın devam yoluyla hak edilmesi, kabul edilen bir hakikattir. Görüşlerini akıl ve nakil açısından sağlam bir zemine oturtma çabasında olan Mu'tezilî âlimler, âhiret günü verilecek olan cezânın, geçici olmayıp sürekli olduğu düşüncesindedirler. Onlara göre âhiretteki cezâ, zemm ile bağlantılıdır. Yani cezâ, zemmi takip eden bir neticedir. Varlık ve yoklukları birbirleriyle ilgilidir. Bu yüzden, yergi devam yoluyla hak edilirse, cezâ da devam yoluyla elde edilmelidir. Çünkü ikisinin de hak edilme sebebi, vâcipleri ihlal etmek veya kabîhleri işlemek gibi aynı fiillerdir. Yergi ve cezâyı ortadan kaldıracak olanlar aynı şeylerdir.⁴⁴ Mu'tezile'ye göre bunlar, günâhtan tövbe veya o günâhı ortadan kaldıracak büyüklükte bir iyilik yapmaktır. Bunlar olmadığı zaman, zemmin sürekli olması gibi cezâ da sürekli olacaktır. Bu sebeple, hak ettiği cezâdan dolayı cehenneme giren kimsenin azâbı devamlıdır.⁴⁵

Hak edilen sevâp ve cezânın sürekli olmasını gerekli gören Mu'tezile'ye göre, sevâp ve cezâyı hak etmede beş ihtimal söz konusudur:

Mükellef, sevâbı hak eder ve onunla mükâfatlandırılır.

Cezâyı hak eder, onunla cezâlandırılır.

Sevâp ve cezâdan hiçbirini hak etmez, bu sebeple ne mükâfatlandırılır ne de cezâlandırılır.

⁴¹ Alevî, *Kit'abü't-Temhid*, s. 484.

⁴² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, I, 308.

⁴³ İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *el-Faslu fi'l-Milel ve'l-Ahvâi ve'n-Nihal*, thk. Muhammed İ. Nasr, Abdurrahman Umeyre, Dâru'l-Cil, Beyrut ty., IV, 87.

⁴⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 670.

⁴⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 668.

Sevâp ve cezânın her ikisini de hak eder ve aynı anda her ikisiyle cezâ ve mükâfata kavuşturulur.

Daha çok olan daha az olan üzerinde etkili olur.⁴⁶

Kâdî, bu ihtimalleri değerlendirirken, mükellefin sevâp ve ikâbı hiç hak etmemesini uygun görmez. Çünkü sevâp veya cezâdan herhangi birini hak etmemek, ümmetin bu konuda ittifâk ettiği görüşe muhâlifdir. Kâdî, sevâp ve cezânın hak edilmesiyle ilgili görüşlerine istinâden, bunların beraberce hak edilmelerini uygun görmez. Çünkü bu durumda, cezâlandırma ve ödüllendirilme aynı zamanda gerçekleşmiştir. Bu, ona göre imkansızdır. İmkansız olan ise hak edilir türden değildir. Aynı zamanda bir fiilin güzel veya vâcip olması, önceden geçen bir şart üzerine kurulmasını gerekli kılar. Bu şart olmadığında, o işin güzel olmasından veya vâcip olmasından söz edilemez. Kâdî'ya göre elde edilen sevâp veya hak edilen cezâ konusunda dikkate alınması gereken bu şart; "Az olan sevâp veya cezânın, çok olan sevâp veya cezâ ile düşmesi" kuralıdır.⁴⁷

Mu'tezile'ye göre, mükelleften sevâbın düşmesi için de iki şeyin olması gerekmektedir. Ya kişi, yaptığı iyilikten dolayı pişman olacaktır veya yaptığı iyilikten daha büyük bir günâh işleyecektir. Cezâ da kişilerden aynı sebeplerle düşer.⁴⁸ Yani kişi, ya yaptığı günâhtan pişman olacak⁴⁹ veya o günâhtan daha büyük bir iyilik yapacaktır.⁵⁰ Mu'tezilî düşüncede, sevâp veya ikâbın düşmesi Allah'tan kaynaklanmamaktadır. Sevâbın düşmesinin sebebi, yaptığı iyiliğe pişman olan kuldur, aynı şekilde cezânın düşmesinin sebebi de yaptığı günâha pişman olan kuldur. Ya da kulun sevâbından daha büyük bir günâh işlemesi veya günâhından daha büyük bir iyilik yapmasıdır. Kişilerin hak ettikleri cezâ, Allah'ın affi sebebiyle düşmez.⁵¹

Hak edilmiş sevâpların ve cezâların karşılığının verilmesini gerekli gören Mu'tezile ekolünün bu konudaki görüşleri incelendiğinde, yaptığı iyilikler sebebiyle hak ettiği sevâbı olan, beraberinde de işlemiş olduğu günâhlar sebebiyle çekmesi gereken cezâsı olan kişinin durumu, izah edilmesi güç bir problemi doğurur.⁵² Bu çelişkili durumun, hak edilmiş sevâp ve cezâdan birinin diğerini düşürmediği zaman ortaya çıkacağını, fakat çok olanla az olanın sakıt olduğu bir durumda, bu çelişkinin kaybolacağını söylemektedirler. Ya çok olan sevâp sebebiyle az olan günâh düşecek veya çok olan günâh sebebiyle az olan sevâp düşecektir.⁵³ Bu teoriye göre, az olan sevâp ve günâhlardan biri diğerini düşürmektedir. O zamanda başka bir problem ortaya çıkmaktadır. Ya günâhlar ve sevâplar eşit olup, azlık ve çokluk farklılığı olmadığında ortaya çıkan problem nasıl çözülecektir? Mu'tezile bu konuyu, Müslümanların üzerinde ihtilaf ettiği konulardan biri olan, A'rafta bekleyen kimselerin kimliği üzerinden tartışmaktadır.

⁴⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 625.

⁴⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 625.

⁴⁸ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, I, 305.

⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû'u'l-Muhît*, s. 392.

⁵⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 621.

⁵¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû'u'l-Muhît*, s. 383-385.

⁵² Işık, Kemâl, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, A.Ü. Basımevi, Ankara 1967, s. 71.

⁵³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 623.

Bilindiği gibi, cennetle cehennemi birbirinden ayıran bölgedeki surun yüksek kısmının adına “A’râf” denilir. A’raf, “sur, dağ ve tepenin en yüksek kısmı” mânâsındaki “Urf” kelimesinin çoğuludur.⁵⁴ Kur’ân-ı Kerîm’in yedinci sûresinin adı el-A’râf’tır. A’raf’ın mânâsındaki ihtilaf, A’raftakilerin kim olduğu konusunda da farklı görüşlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur.⁵⁵

A’rafta kalan kimselerin durumu, Mu’tezile açısından önemlidir. Çünkü onlar, kulların âhiretteki yerlerinin ya cennet ya da ceennem olduğu kanaatindedirler. Bunun dışında bir yerin olmayacağını savunurlar. Muârizları ise, onlara, ameli eşit olan bir kimsenin durumunu sorarlar: “Ameli eşit olan bir kimse, hem azâp görüp hem de sevâplarının karşılığını elde edecek midir?”

Mu’tezile ekolü genel olarak, cennet ve ceennem dışında bir yerin olmayacağına ümmetin icmâ ettiği kanaatindedir.⁵⁶ Benimsedikleri sevâp-cezâ anlayışına göre, mükellefin itâat ve isyanları eşit olursa, onun hali şu iki durumun dışında olmaz. O kimse ya ceenneme girecektir ki bu zulümdür. Ya da cennete girecektir. Şâyet cennete girerse şu durumlar ortaya çıkar. Böyle bir kimse, ya mükâfat görecektir ki bu câiz değildir. Çünkü hak etmeye mükâfat vermek kabîhtir. Allah kabîh olanı yapmaz. Ya da deli ve çocuklara lütufta bulunduğu gibi ona da lütufta bulunacaktır. Bu da uygun değildir. Zira ümmet, cennete girenlerin durumunun, çocukların, delilerin ve cennet hizmetçilerinin⁵⁷ durumlarından farklı olduğu konusunda ittifâk etmiştir, diyerek şu neticeye varırlar: “Mükellefin tâatı ve isyanı eşit olmaz.”⁵⁸

Kâdî Abdülcebâr, cennet ile ceennem arasında A’raf denen bir yerin varlığını iddia eden bazı kimselerin muhâlefetini zikreder. Onlar, cennet ile ceennem arasında A’raf denilen bir yerin varlığını kabul ederek, şu âyete dayanırlar.

“A’raftakiler, simalarından tanıdıkları bazı kimselere şöyle seslenirler.”⁵⁹

Kâdî Abdülcebâr’a göre bu görüş temelsizdir. Çünkü icmâyaya aykırıdır. Kur’ân’daki A’raf ise, cennetteki yüksek bir yerdir. Yüksekliği sebebiyle bu şekilde adlandırılmıştır. Nitekim horoz ve benzeri diğer hayvanların ibikleri, yüksekliği sebebiyle urf diye isimlendirilmiştir.⁶⁰

Ona göre, A’rafta yer alan insanlar, hem cennetlikleri hem de ceennemlikleri simalarından tanıyan ve bunlar hakkında önemli

⁵⁴ İsfehâni, *Müfredât*, s. 332.

⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, V, 2900-2901.

⁵⁶ Kâdî, *Fazlü’l-İtizâl ve Tabakâtü’l-Mu’tezile*, thk. Fuât Seyyit, Dâru’l-Kütübü’l-Mısriyye, Kahire ty. s. 205.

⁵⁷ “Çevrelerinde, gördüğünde saçılmış inciler sanacağı, hep aynı gençlik ve güzellikte kalacak hizmetçiler dolaşır.” (İnsan,76/19). Kur’ânda geçen bu kavram, cennet hizmetçileri olarak tefsir edilmiştir. Mâturidi, bunların cennet çocukları olacağını, büyüyeceklerini fakat yaşlanmayacaklarını söylemektedir. Bir diğer görüş olarak da, bunların, ebeveynleri cennete girmemiş olan kimselerin çocukları olacağını ve cennetliklere hizmet edeceklerini söylemektedir. (Bk.Mâturidi, *Tevilâtu Ehli’s-Sunne*, V, 350.)

⁵⁸ Kâdî Abdülcebâr, *Şerh*, s. 624.

⁵⁹ Araf, 7/48.

⁶⁰ Kâdî Abdülcebâr, *Şerh*, s. 624.

değerlendirmelerde bulunan sâlih insanlar ve önemli kimselerdir.⁶¹ Konu bağlamında geçen âyetlerin siyâk ve sibâkının buna işaret ettiğini söyler.⁶²

Mu'tezile'ye göre, âhirette kişi ya sevâbı hak eder ve neticesinde cennete gider veya cezâyı hak eder ve neticesinde cehennemde gider. Onların üçüncü bir durumu uygun görmemesi, ancak yukarda zikrettiğimiz kurala ulaşmalarıyla mümkün olmaktadır. Bu yüzden, konu ile ilgili gördükleri âyet ve hadisleri, ekollerinin görüşlerine uygun bir şekilde te'vil etmeye yönelmişlerdir.

3. Mu'tezile'nin İhbât ve Tekfîr Görüşlerinin Tenkidi

Öncelikle, Mu'tezile'nin, ihbât ve tekfîr görüşlerini savunurken kullandığı âyet gruplarından birer örnek seçerek, âyetlerin te'vili esnasında benimsedikleri istidlâl yollarının tutarlılığını tartışacağız.

Amellerin boşa gitmesinden bahseden bazı âyetlerde,⁶³ amellerin boşa gitmesinin sebebi, şirk ve küfür gibi, sahibinin ebedî olarak cehennemde kalmasını gerektiren günahlardır. Bu günah sahiplerinin cehennemde sürekli kalacağı ve yaptıkları amellerin kendilerine fayda sağlamayacağına ihtilaf yoktur. Hatta âyetler, şirk ve küfür günahlarının, peygamberler tarafından işlenmiş olsa bile, bütün amelleri boşa götürceğini bildirmektedir. Gerçi peygamberler gibi Allah katında önemli makamlara sahip olan kullar, günahın her çeşidinden kaçınmak için hassasiyet gösterirler. Bu sebeple, peygamberler üzerinden verilen bu hüküm, şirk ve küfür gibi affedilmeyecek olan günahlara dikkat çekmek içindir.⁶⁴ İhbât ve tekfîr konusunda asıl ihtilaf, şirk ve küfür seviyesine ulaşmamış büyük günahların, hak edilmiş sevaplara tesir edip etmeyeceği noktasından kaynaklanmaktadır. Mu'tezile ekolünün, âhiret günü az olan hak edilmiş sevabın, çok olan hak edilmiş günah tarafından boşa götürüleceği fikri, âyetlerin muhataplarında oluşturacağı bir kabulden daha çok, mezhebî sâiklerden kaynaklanmaktadır. Bu tutumlarına bir örnek vermek için, bu şekilde tefsir ettikleri konu ile ilgili bir âyeti örnek vereceğiz. İlk bakışta konu ile doğrudan ilgisi olmayan bir âyeti, kendi görüşlerini kuvvetlendirmek için te'vil etmektedirler:

"Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının arkasından başa kakıp incitmeyenler için Rablerinin katında özel karşılık vardır. Artık onlar için korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir."⁶⁵

Mu'tezile, bu âyetin, hak edilmiş sevâpların büyük günâhlar sebebiyle ortadan kaldırılacağına delili olduğunu iddia etmektedir. Çünkü Allah bu âyette, sevâbın varlığını, iyiliğin başa kakılmamasına ve eziyetin olmayışına bağlamaktadır. Başa kakma ve eziyete rağmen sevâbın varlığından söz edilecek

⁶¹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerh*, s. 624.

⁶² Araf, 7/48.

⁶³ Bk. "Sana ve senden öncelilere şöyle vahyedildi: Eğer Allah'a ortak koşarsan bilmiş ol ki yaptıkların boşa gidecek ve mutlaka hüsrana uğrayanlardan olacaksın." (Zümer,39/65.)

⁶⁴ Bk. Maturîdî, *Te'vilât-ü Ehli's-Sünneti*, thk. Fâtma Yusuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004, IV, 321.

⁶⁵ Bakara, 2/262.

olunursa, âyette işaret edilen sevâbı kazanmak için istenen şartın bir anlamı olmayacaktır.⁶⁶

Mu'tezile'nin, "ihbât" nazariyesinin delili olarak dayandığı bu âyette ifade edilen eziyet ve başa kakma fiilleri, infak amelini, karşılığında sevâp verilecek olan bir amel olmaktan çıkarmıştır. Yani infak ameli, daha işlenme safhasında iken, taşınması gereken şartlar yerine getirilmediği için, karşılığında sevabın hak edildiği salih amel derecesine ulaşmamıştır. Bu açıdan, kebîre sebebiyle boşa giden bir amel söz konusu değildir, aksine, başa kakma ve eziyetle beraber olmasından dolayı, sâlih sıfatını hiç kazanmamış olan bir davranış vardır.⁶⁷ Bu âyette olduğu gibi, peygamberden aktarılan bazı rivâyetlerde de, sâlih amel olma şartlarını taşımadığı için, âhîret günü sahibinin yüzüne atılacak ve değerlendirilmeye tabi tutulmayacak amellere rastlamaktayız.⁶⁸ Rivâyetlerde zikredilen ve aslen İslam Dini'nin en çok teşvik ettiği amellerden olan bu davranışlar, halis niyet gibi salih amelin en önemli şartına sahip olmadığı için, kendileri sebebiyle elde edilen bir sevâptan söz edilemez. Mu'tezile'nin "ihbât ve tekfir görüşünü savunmak için delil olarak müracaat ettiği bu ve buna benzer âyet ve rivâyetlerde, onların iddia ettikleri bir ihbât fiilinin gerçekleşme şartları oluşmamaktadır.

Mu'tezile'nin delillerinden biri de, "Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kılın. Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder. İşte bu, öğüt almak isteyenler için bir hatırlatmadır."⁶⁹ âyetidir.

Bu âyette, kulların amellerinin tartılıp değerlendirilmesi sürecinde, Mu'tezile'nin kendilerine özgü geliştirdikleri ve onları diğer kelâmî ekollerden ayıran "ihbât" fikrini destekleyen bir ifade yoktur. Aksine bu âyet, kelâmî ekollerin çoğunun benimsediği, iyiliklerin kötülükleri örtmesi ve onlara keffâret olması anlamına gelen "tekfir" görüşünün ispatıdır.⁷⁰ Dolayısıyla, bu ve benzeri âyetler,

⁶⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâin*, Dâru'l-Nehdati'l-Hadîse, Beyrut, s. 53.

⁶⁷ Râzî, Ebu Abdullah Muhammed Fahreddin (v. 606/1210), *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1981, VII, 51.

⁶⁸ "Kiyâmet gününde aleyhinde ilk hükmedilen insanlar şunlardır: Birincisi şehîd edilen kimsedir. O Allâh'ın huzûruna getirilir. Allâh kendisine olan nîmetlerini anlatır. O da, bunları îtiraf eder. Cenâb-ı Hakk:«-Öyleyse bunlara karşı ne yaptın?» diye sorar. Adam:«-Yâ Rabbi! Senin uğrunda şehîd edildim.» der. Allâh buyurur ki:«-Yalan söyledin! Sen, yalnızca cür'etli ve cesur denilsin diye harbettin. Gerçekten öyle de denildi.»(Sonra) onun hakkında emredilir ve ateşe atılınca kadar yüzüstü sürüklenir.İkincisi ilim öğrenen, başkalarına da öğreten, ayrıca Kur'ân okuyan adamdır. O huzûra getirilir. Allâh kendisine olan nîmetlerini anlatır. O da îtiraf eder. Cenâb-ı Hakk:«-Bunlara karşı ne yaptın?» diye sorar. Adam:«-İlim tahsîl ettim. Onu başkalarına da öğrettim. Senin uğrunda Kur'ân da okudum.» der. Allâh buyurur ki:«-Yalan söyledin! Sen ilim öğrendin, ancak âlim denilsin diye; Kur'ân okudun, ancak o kârdîr, yâni krâat ehlidir denilsin diye. Hakîkat öyle de denildi.»Sonra hakkında emrolunur ve ateşe, yâni cehenneme atılınca kadar yüzüstü sürüklenir. Üçüncüsü Cenâb-ı Hakk'ın kendisini genişlettiği, malın her çeşidinden verdiği adamdır. O getirilir. Allâh ona olan nîmetlerini anlatır. O da bunları îtiraf eder. Cenâb-ı Hakk:«-Öyleyse bunlara karşı ne yaptın?» diye sorar. Adam:«-Hakkında infâk edilmesini emir buyurduğun hiçbir yol bırakmadım. Malımı ancak senin yolunda harcadım.» der. Cenâb-ı Hakk buyurur:«-Yalan söyledin! Onları ancak cömerttir denilesin diye yaptın. Nitekim öyle de denildi.»Sonra hakkında emredilir ve cehenneme atılınca kadar yüzüstü sürüklenir."(Müslim, İbn Haccac Ebu'l-Hasan El-Kuşeyri, *el-Musnedu's-Sahîh'l-Muhtasaru Binagli'l-Adli Ani'l-Adli İla Rasulillah (Sahihu Müslim)*, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki, Daru İhyâit-Turâsî'l-Arabi, Beyrut: ty."İmâre",152.)

⁶⁹ Hud,11/114.

⁷⁰ Alevî, *Kit'abu't-Temhid*, s. 484; Bakillânî, Kâdî Ebû Bekir, *Temhîdu'l-Evâili fi Telhîsu'd-Delâil*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar, Müessesetu'l-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut 1407/1987, s. 402.

konu ile ilgili olarak Mu'tezile'nin savunduğu görüşten daha çok, en önemli amel olan imanın varlığı sebebiyle, büyük günahların da affedilebileceğini savunan Sünnî ekolün görüşlerine delil olmaktadır.⁷¹

İhbât meselesinde, Mu'tezile'nin savunduğu görüşlerin delili olmaya en uygun âyet grubuna şu örneği verebiliriz:

"Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinden fazla çıkarmayın, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmanın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider."⁷²

Mu'tezile ekolünün önemli isimlerinden olan Ebû Alî el-Cübbâî, bu âyetin, işlediği büyük günah sebebiyle fâsık olan kimsenin, sevâbı hak etmekten mahrum kılındığına delil olduğunu iddia etmektedir. O, kebîre sahibi olan kimsenin, hak ettiği sevâplarının karşılığını göremeyeceğini savunmak için, sıklıkla müracaat ettikleri⁷³ "ğâibin şahide kıyas edilmesi" yöntemini kullanmaktadır. Bu durumda olan amel sahibini, sipariş edilen elbiseyi diktikten sonra sahibine teslim etmeden yırtan terzinin durumuna benzetmektedir. Nasıl ki, diktiği elbiseyi yırtmak suretiyle terzinin emeği boşa gittiyse, sâlih amellerinden sonra kebire işleyen kimsenin de elde etmesi gereken sevâp boşa gitmiştir.⁷⁴ Fakat bu âyette zikri geçen seslerin yükseltilmesi ifadesi, ilk olarak çağrıştırdığı anlamda kullanılmamıştır. Sebebi nüzul rivâyetlerine göre, bu âyet indiği zaman, Ebu Bekir ve Ömer (r.a) gibi sahabiler kendilerinden şüphelenerek korkuya kapılmışlardı. Ardından, Peygamber (a.s), bu ifadenin onların anladığından farklı bir anlam taşıdığını söyleyerek onları teselli etmiştir.⁷⁵ Tefsîr ilminde ve Arapçada yetkinliği bir çok kesim tarafından kabul edilen Mu'tezilî âlim Zemahşerî (v. 538/1143) de, bu âyette zikri geçen sesleri yükseltmekten kastın, seslerin, Peygamber'in sesinden daha yüksek çıkması anlamında olmadığını, aksine, Peygamber'i önemsememek ve hafife almak gibi sahibini kâfir yapacak olan fiiller manasına geldiğini söylemektedir.⁷⁶ Rivâyetlerin ve kelime anlamlarının desteklediği bu mânâ kabul edildiği zaman, ilgili âyetin, Mu'tezile'nin savunduğu şekilde bir ihbât fikriyle uyuşmadığı görülecektir. Netice olarak âyette bahsedilen ihbâtta kasıt, daha önce değindiğimiz şirk ve küfür gibi affedilmeyecek günahlar sebebiyle değerleri kaybolan amellerin boşa gitmesidir.

Görüldüğü gibi Mu'tezile, ihbât ve tekfîrden bahseden âyetleri, benimsediği ilkelerin etkisiyle yorumlamaktadır. Onların, ihbât ve tekfîr konusunda diğer kelâmî ekollerden farklı düşüncelerinin en önemli sebeplerinden biri, sevâb ve cezânın düşmesini, yaptığı iyilik veya kötülüğe pişman olan kulun tutumuna bağlamalarıdır. Kul, sevâbından daha büyük bir günâh işlemeli veya günâhından

⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVIII, 76.

⁷² Hucurât, 49/2.

⁷³ Bk. Râvî, Abdüssettâr, *el-Akl ve'l Hurriyye. (Dirâsetun fi Fikri-Kâdî Abdilcebbar)*, Beyrut 1980, s. 455.

⁷⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 630.

⁷⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camiu'l-Müsnedi's-Sahihî'l-Muhtasarı min Umuri Rasulillahi (s.a.) ve Sunenihî ve Eyyâmihî (Sahihu Buhari)*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasir, Daru Tûgu'n-Necat, Riyad 1422h, "Kitâbü't-Tefsîr", 4845.

⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 557.

daha büyük bir iyilik yapmalıdır. Kişilerin hak ettikleri cezâ, Allah'ın affi sebebiyle düşmemektedir.⁷⁷ Oysa Müslümanların çoğunluğuna göre, Allah dilerse, kullarının küçük büyük bütün günahlarını kayıtsız şartsız bağışlayabilir.⁷⁸ Bu düşüncüyü Allah'ın adâletine aykırı bulan Mu'tezile ekolü, küçük günahların Allah tarafından bağışlanacağını, fakat büyük günahlar için tövbesiz bir bağışlanmanın olmayacağını iddia etmektedirler.⁷⁹ Bu iddiaları açık bir çelişkiyi barındırmaktadır. Çünkü işlenen büyük bir günah sebebiyle bütün iyi amellerin sevâbının silineceğini savunan Mu'tezile, aynı durumu iyilikler sebebiyle günahların silinmesinde uygun görmemektedir. Oysa benimsedikleri temel önermeye göre, çok olan amel, az olanı silmeliydi. Allah'ın adaletine uygun bir netice elde etmek kaygısıyla, kulların aleyhine olacak sonuçları savunmak, Mu'tezile ekolünün sık sık düştüğü çelişkilerdendir. Benimsedikleri ihbât ve tekfir anlayışına göre, îman dâhil hiç bir sâlih amel, bir tek kebîreye keffâret olamamıştır.

Mu'tezile'nin, ihbât ve tekfir konusunda diğer kelâmî ekollerden farklı düşünmesinin sebeplerinden biri de, ameller arasında ihbât ve tekfirin olmasını, hak edilen sevâp ve cezânın devamlı olmasına bağlamalarıdır. Fâsığın âhiretteki durumuyla ilgili görüşlerine dayanarak, hak edilmiş bütün övgü ve yergilerin ve bununla bağlantılı sonuçların kesintisiz olacağını kabul etmektedirler.⁸⁰ Âhret gününde hak edilmiş olan cezânın devamlı olmayacağı iddia edildiğinde, fâsikları sürekli bir şekilde cehenneme mahkum eden Yüce Allah'ın bu yaptığının hasen olmayacağını savunmaktadırlar.⁸¹

Mu'tezilî bilginler, sevâbın tarifinde, devâmlı olmak gibi bir ifade geçmemesine rağmen, elde edilen karşılığın devamlı olmasını, sevâbın sıfatı olarak kabul ederler. Hatta sevap devamlı olmayıp kesintiye maruz kaldığında, sevâp olarak isimlendirilemeyeceğini iddia etmektedirler.⁸² Devamlılığı, sevâbın sıfatı olarak kabul etmelerinin, ne dil ne de naslar açısından kesin bir dayanağı yoktur. Bu sebeple, bu istidlâl metotları, fâsığın hak ettiği cezâ konusunda kendileri gibi düşünmeyen muhalifleri için delil olamaz. Çünkü sevâp ve cezânın sürekliliğini savunurken delil olarak dayandıkları sevâp tarifi, kelâmî ekoller tarafından kabul edilmiş bir hakikat değildir. Sonuç olarak, kendi benimsedikleri önermelerden hareketle ulaştıkları neticeleri kabul etmeleri kendileri açısından makul iken, muhaliflerinin, kabul etmedikleri bir sevâp tarifine dayanan sonuçları kabul etmelerini beklemek makul değildir.

Ayrıca Mu'tezile, övgü veya yerginin devamlı olacağını ispatlamak için, en sık başvurdukları ispat metotlarından olan "ğâibin şâhide kıyas edilmesi"⁸³ yöntemini de kullanmaktadır. Babasını döven ve bu davranışını sürdüren bir evladın, bu fiili sebebiyle yergiyi hak edeceğini, babası Allah tarafından öldürülüp

⁷⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû'ul-Muhît*, s. 383-385.

⁷⁸ Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Usûli'd-Dîn*, thk. Hans Peter Lens, El-Mektebetü'l-Ezheriyyetü, Kahire 2003, s. 147.

⁷⁹ Osman, *Nazariyyetu't-Teklif*, s. 502.

⁸⁰ Kâ'bî, *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 210.

⁸¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 667.

⁸² Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû'ul-Muhît*, s. 354.

⁸³ Bk. Râvî, Abdüsettâr, *el-Akl ve'l Hurriyye*, s. 455.

tekrar diriltilecek olsa, babanın evladını yermeyi sürdüreceğini ve bütün âkil insanların da aynı tutumu doğru kabul edeceğini söyleyerek, âhîret günü yergiyi hak eden kimsenin de suçlarından dolayı devamlı olarak yerilip cezâ göreceğini iddia etmektedir.⁸⁴ “Ğâibin şâhîde kıyas edilmesi” yöntemi, bazen doğru neticelere ulaştırırsa da, kıyas edilen fiiller, üstünde hiç bir güç bulunmayan Yüce Yaratıcı'nın fiilleriyle, âciz ve muhtaç olarak yaratılmış insanın fiilleri olduğu zaman, elde edilen sonuçlar da çelişkili olabilmektedir.

Mu'tezile'nin, sevâp ve günâhların eşit olmayacağını savunurken, sonuçlarından hareket ederek bunun aklen imkansız olduğunu savunması, vâkıa olarak bunun gerçekleşme ihtimali karşısında oldukça zayıf bir muhâlefettir. İmânına rağmen işlemiş olduğu sevâp ve günâhları eşit olan veya günâhı sevâbından fazla olan insanların varlığı, akla ve naslara aykırı görünmemektedir. Bu sebeple, sevâp ve cezânın eşit olması veya birinin diğerinden fazla olabileceğini söyleyerek muhtemel bütün durumları mümkün gören Sünnî ekolün görüşleri,⁸⁵ Mu'tezile'nin, olması muhtemel sonuçları reddeden zorlama mantık yürütme çabasından daha mantıklı ve daha tutarlı görünmektedir.

Onlar bu fikirleriyle, adâlet inancına uygun olarak meseleyi izah etme gayreti göstermektedirler.⁸⁶ Fakat Allah Teâlâ'nın adâletini savunmak için gösterdikleri hassasiyet sebebiyle, Allah'a ait başka fiilleri daralttıklarını önemsememektedirler. Allah'ın kullarına yönelik fiillerindeki vucûbiyet vurgusu, O'nun dilediği şeyleri yapacağını⁸⁷ ve bu konuda kendisini engellemeye kimsenin gücünün yetmeyeceğini bildiren âyetlerle⁸⁸ beraber değerlendirilmelidir.

Mu'tezile, âhîret günü, amelleri eşit olan kulların bekleyeceği yere işaret eden ve A'rafta bekleyecek olan kimselerin diyaloglarını aktaran âyetleri, hak edilen sevâp ve cezânın kesin olarak görüleceğini, bundan başka bir ihtimalin bulunmadığını iddia eden düşüncelerine uygun olarak yorumlamak için konuyu dilbilim açısından ele almaktadır. Hâlbuki salt lafız-mânâ ilişkisi, bir meseleyi anlamada önemli bir işleve sahipse de yeterli değildir. Konuya A'raftakiler açısından bakacak olursak, sahip oldukları bu görüş, Yüce Allah'ın kullarına olan rahmet ve ilâhî lütfunu daraltmaktadır. Kaldı ki, Kur'an'ın tamamına bakıldığında, Yüce Allah'ın engin başına işaret eden pek çok âyet görmekteyiz. Allah'ı razı etmek maksadıyla O'nun af ve mağfiretini daraltmak, insan için tayin edilmiş olan kulluk sınırlarını aşmaktır.⁸⁹ Allah'ın af ve mağfiretine işaret eden bu âyetler, O'nun kullarının lehine hüküm vereceğinin açık işaretleridir. Çünkü âyetlerin anlaşılmasında, Kur'an'ın sıklıkla işaret ettiği ilkelerini dikkate almak, en az, siyak ve sibâkın oluşturduğu bağlam kadar önemlidir.

⁸⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerh*, s. 668.

⁸⁵ Neseî, “*Tabsiratü'l-Edille fi Usulî'd-Din*”, thk. Hüseyin ATAY, Ankara, D.İ.B.Y. 2004, II, 379.

⁸⁶ Mağribî, Ali Fettah, *el-Fireku'l-Kelâmîyyetü'l-İslamiyye*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1995, s. 255.

⁸⁷ Burûc, 85/15-16.

⁸⁸ En'âm, 6/134.

⁸⁹ Bk. Neseî, Ebû'l-Mu'in Meymun b. Muhammed b. Mekhul, *Kitâbu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, thk. Habîbullah Hasen Ahmed, Dâru't-Tabâati'l-Muhammediyye, Kahire 1402/1986, s. 367-368.

Sonuç

Âhiret günü, sevaplar ve cezâlar arasında gerçekleşeceğini iddia ettikleri ihbât ve tekfîr görüşünü savunan Mu'tezilî âlimlerin en önemli amaçlarından biri, "Tevhîd ve Adâlet" ilkesine uygun bir inanç sistemi oluşturma çabasıdır. Bu sebeple, ihbât ve tekfîr anlayışını savunurken kendileri açısından motivasyon etkisi yaratan güç, Allah'ı, zâtına uygun bir şekilde tenzîh ve tesbîh etme gayret ve iddiasıdır. İhbât meselesinde, Haricî'ler gibi uç bir fırkaya yakın olmalarının sebebi de, Allah'ın bütün va'dettiği şeyleri yerine getireceğine olan itikatlarıdır. Çünkü Allah'ın va'dettiği ve yapacağını söylediği şeyleri yerine getirmemesi, Allah'ın kutsiyeti açısından önemli problemler doğuracaktır.

Mu'tezile ekolü, Allah'ın adâlet sıfatına karşı hassasiyet gösterme iddiasıyla, kullar açısından zulüm olarak görülebilecek bir noktaya vardıklarını önemsememektedir. Sevap-ceza konusunu, va'd ve vâid ilkesiyle bağdaştırmak için kabul ettikleri ihbât ve tekfîr düşüncesi, nasların onları ulaştırdığı bir sonuçtan daha çok, benimsedikten sonra delil bulmak için naslara yöneldikleri bir meseledir. Bu sebeple, konu bağlamında benimsedikleri aklî ve naklî delillerde, ait oldukları kelâmî ekolün inanç esaslarının belirleyiciliğinden dolayı yaptıkları zorlama yorumlar ve mantıkî çelişkiler dikkat çekmektedir.

İhbât ve tekfîr konusunda, kulların aleyhine görünen bir tutum içinde olmalarının bir diğer sebebi de, kulların büyük günahlara karşı dikkatli olmalarını ve bu günahlardan uzaklaşmalarını sağlama gayretidir. Bu amaçla hareket ederek, Allah'ın affından haber veren âyetleri, sadece küçük günâhlar için veya tövbeden sonraki büyük günâhlar için geçerli kabul eden Mu'tezile, Allah'ın geniş olan rahmetini daraltmaktadır. Küçük şeyleri affetmek insanlar arasında bile keremin gereği olarak kabul edilip, bu küçük şeyleri affetmeyen insanlar kınanırken, Allah'ın önemle vurguladığı ve defalarca tekrarladığı af ve mağfiretini, sadece küçük günâhlarla veya tövbe edilmiş büyük günâhlarla sınırlandırmak doğru değildir.

Mu'tezile'nin tövbe edilmemiş bir tek büyük günah sebebiyle bütün güzel işlerin boşa gideceğini iddia etmesinin, kullar üzerinde caydırıcı bir etkisi olmadığı gibi, kulları ümitsizliğe sevk eden ve cennetten daha çok cehenneme gitmelerini dileyen bir iradeye işaret etmektedir. Şirk ve küfür ehlinin âkibetini tartışmaya mahal bırakmayacak bir şekilde ifade eden âyetlerin, büyük günahların sevâplar üzerindeki etkisini açık bir şekilde izah etmemesinin bir amacı olmalıdır. Kur'an'ın üslubuna saygı gösterip, Allah'ın dilemesine havale edilmiş ve hakkında kesin sınırların çizilmediği meseleler hakkında mutlak ifadeler kullanmamak, gayba îman edip onu taşlamaktan kaçınmaktır. Bu sebeple, cezâsı âhirete kalmış günahların, hem küçüğünden hem de büyüğünden dolayı kulların karşılaşacakları muâmeleyi Allâh'ın meşîetine bırakmak, daha doğru ve daha insafî bir tavrıdır.

Kaynakça

- Alevî, Yahyâ b. Hamza, *Kit'abü't-Temhid fî Şerh-i Meâlimi'l-Adli ve't-Tevhîd*, thk.Hişâm Hanefî Seyyit, Mektebetü's-Segâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2008.
- Bakıllânî, Kâdî Ebû Bekir, *Temhîdu'l-Evâilî fî Telhîsu'd-Delâil* (Îmâdüddîn Ahmed Haydar), Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut, 1407/1987.

- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camiu'l-Müsnedi's-Sahîhi'l-Muhtasarı min Umuri Rasulillahi (s. a.v.) ve Sunenihî ve Eyyâmihî (Sahihu Buhari)*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasir, Daru Tûgu'n-Necat, Riyad 1422h. I-IX.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâti'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikad*, thk. Muhammed Y. Musa, Ali Abdulmunîm, Mektebetü Hancî, Mısır 1369/1950.
- Eş'arî, Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, I-II, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebet'ü Nehdati'l-Mısıryye, Kahire 1950.
- İşık, Kemâl, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, A.Ü. Basımevi, Ankara 1967.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *el-Faslu fî'l-Milel ve'l-Ahvâi ve'n-Nihal*, thk. Muhammed İ. Nasr, Abdurrahman Umeyre, I-V, Dâru'l-Cil, Beyrut ty.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, I-VI, thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed Ahmed Hasebullah, Haşim Muhammed eş-Şazeli, Dâru'l-Maarif, Kahire ty.
- İcî, Adudiddin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut ty.
- İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin Ragıp, *el-Müfredât Fi Garibi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Seyyid Kiyani, Matbaatü'l-Halebi, Kahire 1961.
- Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, nsr. Abdülkerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1996.
- *el-Usûlu'l-Hamse*, thk. Faysal Bedir Avn, Meclisü'n-Neşri'l-İlmî, Kuveyt 1998.
- *el-Mecmûu'l-Muhît bi't-Teklif fî'l-Akâid*, thk. Yân Pitirs, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1999.
- *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuât Seyyit, Dâru'l Kütübü'l-Mısıryye, Kahire ty.
- *Tenzihu'l-Kur'ân ani'l-Metâin*, Dâru'l-Nehdati'l-Hadîse, Beyrut ty.
- Mağribî, Ali Fettah, *el-Fireku'l-Kelâmîyyetü'l-İslamiyye*, Mektebetü Vehbe, Kahire 1995.
- Maturîdî, Ebû Mansur Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, Dâru'l-Câmiâtî'l-Mısıryye, İskenderiye ty.
- *Te'vilât-ü Ehli's-Sünneti*, thk. Fâtıma Yusuf el-Haymî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 2004.
- Müslim, İbn Haccac Ebu'l-Hasan El-Kuşeyri, *el-Musnedu's-Sahîhi'l-Muhtasarı Binagli'l-Adli Ani'l-Adli İla Rasulillah (Sahihu Müslim)*, I-V. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut ty.
- Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymun b. Muhammed b. Mekhul *Kitâbu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, thk. Habîbullah Hasen Ahmed, Dâru't-Tabâati'l-Muhammediyye, Kahire 1402/1986.
- *"Tabsiratü'l-Edille fi Usuli'd-Din"* I-II thk. Hüseyin ATAY, D.İ.B.Y., Ankara 2004.
- Osman, Abdülkerim, *Nazariyyetu't-Teklif: Ârâi'l-Kâdî Abdülcebbari'l-Kelâmîyye*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle ty.
- Öz, Mustafa, *"Abbad b. Süleyman es-Saymerî"*, DİA, TDV, İstanbul, 1988.
- Pezdevî, Ebû Yusr Muhammed, *Usûli'd-Dîn*, thk. Hans Peter Lens, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 2003.
- Râvî, Abdüssettâr, *el-Akl ve'l Hurriyye. (Dirâsetun fi Fikri'l-Kâdî Abdilcebbar)* Beyrut 1980.
- Râzî, Ebu Abdullah Muhammed Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsiru'l-Kebir)*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1981.
- Subhî, Ahmet Mahmut, *fî İlmi'l-Kelâm: el-Mu'tezile*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyyeti, Beyrut 1985.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İhbât", *DİA*, TDV, İstanbul 2000, XXI.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud, *Esâsu'l Belâğa*, I-II, thk. Muhammed Basıl, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1419/1998.
- *el-Keşşâf An Hakâiki Ğavâmidu't-Tenzil*, Dâru'l-Kütübü'l Arabiyye, Beyrut 1407h.